

JAPONLARIN GÖZÜYLE “1453” - YAMADA TORAJİRÖ VE İSTANBUL’UN FETHİ

Yrd. Doç. Dr. Ali Volkan ERDEMİR*

Öz

Türkiye’de Yamada Torajirō kadar uzun süre bulunarak başarılı bir ticari yaşam sürdürmekle kalmayıp Türkiye-Japonya arasındaki ilişkilerin resmi olarak başlamasından önce adeta fahri konsolos olarak görev yapan bir başka Japon vatandaşı daha yoktur denilse yanlış olmayacaktır. Yamada’nın Türkiye hakkında gözlem ve bilgilerinin *Toruko Gakan* (Türkiye’ye Resimlerle Bakış) adlı kitap ve *Taiyō* adlı dergide yayınlanmış olması, değerlendirmelerini günümüzde somut belge üzerinden inceleme imkânı sunmaktadır. Bu yazılarda Yamada’nın birincil elden edindiği Türkiye bilgileri ile geçmiş döneme ait bilgilerin sunumunda farklılık bulunduğu görülmektedir. Genel Türkiye izlenimlerinde nesnel bir tavır sergilerken, İstanbul’un fethi konusunda yazdıklarında Batı algısının etkisi hissedilmektedir. Ancak günümüzde İstanbul’un fethi konusunu Yamada’dan farklı şekilde ele alan Japon akademisyenlerin bulunması, bir milleti genellemek hatadır görüşünü destekler.

Anahtar Kelimeler: Yamada Torajirō, İstanbul’un Fethi, *Toruko Gakan*, *Taiyō*, On dokuzuncu yüzyılda İstanbul.

“1453” THROUGH JAPANESE EYES – YAMADA TORAJİRÖ AND THE CONQUEST OF ISTANBUL

Abstract

To say that there was no other Japanese citizen like Yamada Torajirō, an individual who lived in Istanbul for many years and was involved in commercial life but also contributed to the promotion of Japanese-Turkish relationship somewhat an honorary consul before official relations actually began, is not an exaggeration. Yamada recorded his observations and knowledge of 19th century Turkey in his book *Toruko Gakan* (*A Pictorial Look at Turkey*) and the popular magazine of that time, *Taiyō*, thus giving researchers the opportunity to examine his writings on the country. In these works, there is a distinguishable difference between the tone of his writings. In his account of general opinions of Turkey reflect his pro-Turkish feelings; on the other hand, his account of the conquest of Istanbul reflects only Western claims. Today, other Japanese scholars opinion

* Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Japon Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
avolkan.erdemir@gmail.com

on the conquest of Istanbul totally differs from Yamada's. This proves that the idea of generalizing one nation is a mistake.

Key Words: Yamada Torajirō, the conquest of Istanbul, *Toruko Gakan*, *Taiyō*, 19th century Istanbul.

1. Giriş

Japonya'da Türkiye bilgisi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına değin Avrupalılar tarafından oluşturulmuştur; bu dönemden itibaren ise kapalılık politikasını sona erdirip dış dünyaya açılan Japonlar tarafından Japonya'ya doğrudan aktarılmaya başlanmıştır.¹

Farklı bir ülkenin kültürünü gözlemlemek, şüphesiz onu tam anlamaya yetmeyecektir. Yabancı bir ülkeyi yakından tanımak, farklı bir kültürü anlayabilmek için yerel halkla iletişim kurmak, diğer bir deyişle ortak bir dilde anlaşmak elzemdir. Yerel dili bilmenin yanı sıra aktarımı yapan kişi o yerde saygın bir kimliğe sahip ve yerel halkla karşılıklı güven duygusu kurmuş biri ise, elde edilen bilginin kalitesi yüksek ve tutarlılığı sağlam olacaktır.

On dokuzuncu yüzyılda Türkiye bilgilerinin Japonya'ya aktarılmasında Yamada Torajirō en yetkin kişilerin başında gelmektedir denilse yeridir. Yabancı olduğu bir ülkede uzun yıllar boyunca ticaretle uğraşmış olması, Yamada'nın İstanbul'da güvenilir bir kişi olarak kabul gördüğüne işaret eder. Ayrıca Türkçenin dışında bildiği çeşitli yabancı dilleri kullanarak İstanbul'da iletişim kurmada güçlük çekmediği düşünülebilir. Bu özellikleri göz önüne alındığında Yamada'nın on dokuzuncu yüzyıl Türkiye gözlem ve değerlendirmelerinin tutarlı olması beklenmektedir. Gerçekten de *Toruko Gakan* (1911) adlı kitap ile *Taiyō* dergisine Türkiye üzerine yazdığı makalelerde, kendi deneyimlerini aktarırken nesnel bir tavır takınmaktadır. Ancak, söz konusu kitap ve dergide İstanbul'un fethi konusunda yazdıkları, İstanbul'da kendi gözüyle gördükleri ve tecrübe ederek aktardığı bilgilerden, çok farklı bir karakter sergilemektedir.

Bu yazıda, öncelikle Yamada Torajirō hakkında kısa bir tanıtım yapılmış, ardından genel bir bilgi edindirmek açısından Türkiye izlenimleri hakkında örneklemelere gidilmiştir. Yamada'nın İstanbul'un fethi konusunda aktarımları söz konusu örneklerle kıyaslanarak incelenmiştir.

¹ On dokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başında İstanbul'u ziyaret eden Japon düşünürlerin seyahatname, dergi makalesi ve mektuplar aracılığıyla, bilinçli ya da bilinçsiz olarak Japonya'ya aktardıkları Türkiye izlenimleri ile ilgili detaylı bilgi için bakınız: Ali Volkan Erdemir, "İstanbul'da Üç Japon Düşünür – Geç Meiji Dönemi'nde Doğrudan Türkiye Bilgileri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 197, Tarih Vakfı Yayınları, Mayıs 2010, ss. 76-82.

2. Yamada Torajirō (1866–1957)

1881 yılında Sōhenryū Çay Seremonisi Ekölü'nün üstadı² Yamada Sōju tarafından evlat edinilen Nakamura Torajirō, bu ekole yedinci üstat olmak üzere eğitim alarak, İngilizce, Fransızca ve Almanca başta olmak üzere çeşitli lisanları öğrenmiştir. Ayrıca Fukumoto Nichinan, Kōda Rohan, Fukuichi Ōchi gibi Japon düşün dünyasında hatırı sayılır kişilerle aynı çevre içinde yer almıştır. Böylece, Yamada'nın uluslararası niteliklere sahip, yaşadığı dönemin entelektüellerinden biri olduğunu iddia etmek yersiz olmayacaktır. Japonya'ya kısa süreli dönüşleri sayılmazsa, 1892 yılından Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına değin İstanbul'da yaşayan Yamada, Ertuğrul Firkateyni faciasından sonra, Türk denizcilerin ailelerine yardım etkinlikleri düzenleyenler arasında yer almıştır. Sultan II. Abdülhamid'e Uzakdoğu porselenleri konusunda danışmanlık yapmanın yanı sıra, Noda Shōtarō'dan Türk bahriyelilere Japonca öğretim görevini devralmıştır. İstanbul'da Japon ortağıyla işlettiği Nakamura Shōten (Nakamura Dükkanı) ile başladığı ticaret yaşamını, Türkiye ile ilintili Tōyō Seishi (Şark Kağıt Üretim Şirketi) (Osaka-1906), Nichido Bōeki Kyōkai (Japon-Türk Ticaret Derneği) (1925), Nihon Shōtenkan (Japon Alışveriş Merkezi) (İstanbul-1929) ile devam ettirmiştir. Bununla birlikte, Türk-Japon resmi ilişkilerinin henüz kurulmadığı bir dönemde İstanbul'da, adeta fahri konsolos olarak görev yapmıştır.³ Türkiye ile ilintili faaliyetlerine bakıldığında "2010 Türkiye'de Japonya Yılı"nda en çok anılan kişinin Yamada Torajirō olması şaşırtıcı değildir.⁴

3. Yamada Torajiro'nun Türkiye İzlenimleri

On dokuzuncu yüzyılda İstanbul'u ziyaret edenlerin dikkatini çeken sadece onun doğal güzelliği değil aynı zamanda şehirdeki çok uluslu sosyokültürel doku-

² *Iemoto*

³ Yamada Torajirō ile ilgili detaylı bilgi içiniz bakınız: Selçuk ESENBEL (1996). "A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajirō, and His Toruko Gakan", *Bulletin of the School of Oriental and American Studies, University of London, Volume LIX, Part 2.* (s. 237-252.); NAGABA Hiroshi (1996) "The Life of YAMADA TORAJIRŌ - from the viewpoint of Japanese-Turkish Relations", *The Journal of Sophia Asian Studies* No. 14; Ali Volkan ERDEMİR (2007). *The Japanese View of Turkey during the Meiji Era: A Study Focused on Torajirō Yamada* (yayımlanmamış doktora tezi), Kyoto University; A.Merthan DÜNDAR, Nobuo MISAWA (2009). *A Case Study of Human Relations at NAKAMURA Store in Istanbul: Torajiro YAMADA's letters to Soho TOKUTOMI.* *The Bulletin of Faculty of Sociology, Toyo University, Vol. 46, No.2,* pp. 180- 220,

⁴ 2010 yılında düzenlenen Türkiye'de Japonya Yılı etkinlikleri arasında Prof. Dr. Selçuk Esenbel'in proje yöneticiliğinde, küratörlüğünü Ekrem Işın, bilimsel danışmanlığını Dr. Miyuki Aoki Girardelli ve Erdal Küçükyalçın'ın yaptığı Yamada Torajirō'nun da konu edildiği bir sergi düzenlenmiştir. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde 15 Ekim 2010 tarihinde *HİLAL ve GÜNEŞ İstanbul'da Üç Japon: Yamada Torajirō, Itō Chūta, Ōtani Kōzui* adıyla açılan sergide Yamada Ailesi'nden ödünç alınan Yamada'nın belge ve özel eşyaları da yer almıştır.

dur. Aşağıda Yamada'ya ait satırlar, bu iki noktadan etkilenmede Yamada'nın da istisna olmadığını gösterir⁵:

Köprüden geçenleri bir süre gözlemlerseniz, birçok ulustan –Türk ve Rumlar başta olmak üzere – Asya, Afrika ve Avrupa'dan insanları fark edersiniz. Bir seyyah bu köprüye “Tüm Ulusların Köprüsü” adını takmış.⁶

İstanbul'un, çeşitli uluslardan insanları kucaklamasının yanı sıra, yabancılara kendi işlerini yapma imkânı tanıyor olmasını, Yamada Japonya'ya şu şekilde aktarır:

İstanbul'da büyük pazarlar halinde ticaret merkezleri bulunur. Çoğu Rum, Ermeni, Yahudi ve az sayıda Türk, çeşitli ticari işlerle meşguldürler.⁷

Yamada'nın bu betimlemeleri onun Türkiye ile Japonya arasında yürüttüğü ticari faaliyetlerini geliştirmesine olanak sağlamış ve yukarıda belirtilen şirket ve dernekleri kurmuş ya da kurucu ortakları arasında yer almıştır.

4. Yamada'nın Türk Kadını Hakkındaki Görüşü

Antoine Galland'ın *Binbir Gece Masalları*'nı 1704-1717 yılları arasında on iki cilt halinde Fransızcaya kazandırmasının etkisiyle de Avrupa'da oluşan doğu miti içinde Çırakman'ın⁸ da belirttiği gibi Türk kadınının durumu ve görünüşü büyük bir merak konusuydu. Hiçbir Batılı gezginin konuşma imkânı bulmak bir yana bir Türk kadının yüzünü görmesinin mümkün olmadığı on dokuzuncu yüzyıl Türkiyesinde iki konu özellikle ilgi çekiyordu. Birincisi saraydaki harem dairelerinde yaşayan kadınların güzellikleri ve hapsedilmiş olmalarıydı. İkincisi ise Türk kadınının toplum içinde yer almamasının sebeplerinin ne olabileceği idi. Öte yandan gezegenin seyyahı olarak bilinen ünlü Fransız yazar Pierre Loti'nin kaleme aldığı *Hayal Kadınlar* (1906) adlı romanda baş kadın karaktere can veren Zeynep Hanım, Batılıların Türkiye hakkında yazdığı her on kitaptan dokuzunun yakılması- nı ister ve Türklerin haksızca eleştirildiğini belirtir.⁹ Bu noktada İstanbul'da uzun süre yaşamış bir yabancı olan Yamada'nın Türk kadın görüşü merak konusudur.

Yamada'nın Türk kadını ile ilgili görüşleri şöyledir:

⁵ Alıntılar Japonca aslından Türkçeye tarafımca çevrilmiştir. *Toruko Gakan*'ın Prof. Dr. Selçuk Esenbel tarafından yapılmış Türkçe çevirisi ise yayım aşamasındadır (Esenbel, *HİLÂL ve GÜNEŞ İstanbul'da Üç Japon: Yamada Torajirō, Itō Chūta, Ōtani Kōzui*, s. 62).

⁶ Yamada, *Toruko Gakan*, Hakubunkan, 1911, s.8

⁷ Yamada, *a.g.e.*, s.49

⁸ Aslı Çırakman, *From the “Terror of the World” to the “Sick Man of Europe”, European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth*, New York: Peter Lang Publishing Inc., 2002, s. 49.

⁹ Grace Z. Ellison, *Zeynep Hanım, Özgürlük Peşinde Bir Osmanlı Kadını*, Çev.: Nuray Fincanoğlu, İstanbul: Buke Yayınları, 2001, s. 136.

(...)Türk kadınları erkeklerle bir arada oturmazlar. On iki yaşını geçmiş kızlar yüzlerini ince ipek örtüyle kapatırlar. Tahmin edeceğimiz üzere, Çin ve Kore'deki kadınlar gibi (Türk kadınlarının da) evde kalmaları ve dışarıya çok az çıkmaları beklenir.¹⁰

Yamada'nın bu kıyaslamalı gözlemini Türk kadınının sosyal yaşantısı ile ilgili izlenimi takip eder:

Türk kadınları odalarına kapatılmış ve dış dünyayla ilişkileri bütünüyle sınırlandırılmış olsa da, kendi aralarında mükemmel bir ilişki yürütürler. Birbirlerini ziyaret etmekten eksik kalmazlar ki bu (kadınlar arası ev ziyareti) onlara serbesttir. Aristokrat sınıfın evlerinde kadınlar için ayrı bir kapı bulunur... Yabancı kadınlarla da iletişim içindedirler ve onlarla Fransızca, İngilizce ve Rumca konuşurlar.¹¹

Yamada'nın Türk kadını konusunda kendi gözlemleri dışında Batılı görüşlerden de haberdar olduğu aşağıdaki alıntıdan bellidir:

Türk kadını hakkında yeterince bilgi sahibi olmayanlar, onların cahil ve düşüncesiz olduklarını, çocuk doğuran makinelerden başka bir şey olmadıklarını iddia ediyorlar. Bu büyük bir yanlıştır. Türk kadınının erkeklerle aynı ortamda bulunup, fikirlerini rahatça söylemeleri zordur... Bununla birlikte üst sınıftan kadınların sosyal yanları kuvvetlidir, konuşmaları akıcı ve sözcük seçimleri özenlidir. Paris'ten yeni dönmüş Türk kadını karşısında hayranlıktan diliniz tutulur. Dahası, el sanatlarında, dikiş ve nakışta, müzikte Avrupalı kadınların gerisinde kalmazlar.¹²

Yamada'nın Türk kadını konusundaki gözlemleri, yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere, dönemin sosyokültürel yapısına¹³ uygun bir tablo çizdiğini düşündürmektedir.

5. Yamada Torajiro'nun İstanbul'un Fethi Üzerine Aktarımları

Yamada Torajiro'nun İstanbul'un fethi üzerine yazdığı yazılar ise, yukarıda örneklendirilen bilgi ve gözlem aktarımlarından çok farklı bir yaklaşım içermektedir. Bunların içinde en belirgin ayrım ilk örnekte görülebilir:

¹⁰ Yamada, Torajiro. "Toruko fujin, Osumanri haremu," *Taiyō* 1:12, 05.12.1895.

¹¹ Yamada, *Toruko Gakan*, ss. 55-57.

¹² Yamada, *Toruko Gakan*, ss. 55-57.

¹³ Konuyla ilgili olarak bkz: Aytunç Altındal, *Türkiye'de Kadın*, İstanbul: Altın Kitaplar, 1994; Meral Altındal, *Osmanlı'da Kadın*, İstanbul: Altın Kitaplar, 1994; Göksel Burhan, *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, vd.

29 Mart 1453 tarihinde II. Mehmet üç yüz bin askeriyle birlikte şehre saldırdı ve bir gecede şehri ele geçirdi. Şehir sakinleri huzurlu uykularından uyandılar, kaçacak bir yerleri yoktu. On binlercesi umutsuzca Ayasofya Kilisesi'ne sığındı. Çanlar çalıyor, tütsüler yakılıyor ve insanlar büyük haçın altında İmparatorlarının kurtulması için dua ediyorlardı. Ancak, sürüden ayrılan kuzu ile onda gözü olan kurdun savaşında olduğu gibi, bu zehirli azı dişlerinden kurtulabilecekler miydi?¹⁴

Bu alıntıda belirli olan şey, Yamada'nın kullandığı dilin duygusal ve edebi bir üslup taşımasıdır. Bu edebi üslup ise onun kendi gözleriyle gördüğü bir olayı aktarmasından ziyade, büyük olasılıkla İstanbul'da yaşayan Rum asıllı Osmanlı vatandaşlarının anlatımından yararlanarak bu olayı hikâyeleştirmesidir. Diğer taraftan, İstanbul'un fetih tarihi olan 29 Mayıs, metinde 29 Mart olarak verilmiştir. Son olarak Ayasofya Kilisesi'ne on binlerce kişinin sığmasının da abartılı bir söylem olduğu düşünülmektedir.¹⁵

Yamada, anlatısına devam eder:

Türk askerleri Bizans İmparatoru Palaeologus Konstantin'i öldürdüler. Zaferle sarhoş olup tüm şehri ayakları altında çiğnediler, en son olarak da Ayasofya Kilisesi'ne geldiler. Burası şehir sakinlerinin son sığınak yeriydi ve Türk askerleri ağır bakır kapıyı kırdılar. O sırada gök yarıldı ve yeryüzü titredi. Kiliseye baş döndüren bir güçle girdiler, feryatları duymazdan geldiler ve hiçbir gayrimüslimin kaçmasına fırsat tanımadılar. Ellerindeki keskin silahlarla önlerine gelen herkesi kadın mı erkek mi, genç mi yaşlı mı demeden katlettiler. Sonunda on binlerce insan et ve kan yığını haline geldi, bununla birlikte kilisenin batı tarafına saklanmış küçük bir kız çocuğu nasıl olduysa bu kıyımdan kurtuldu. Bu sahneleri hayal etmek bile tüyleri ürpertiyor.¹⁶

Bu satırlarda Yamada'nın hemen fark edilen tavrı, on beşinci yüzyıl olaylarına yirminci yüzyıl penceresinden bakmasıdır.¹⁷ Burada küçük kız çocuğu simgesi, masumiyet ve büyüme potansiyelini, kilisenin batısı nitelemesi ise Avrupa'yı işaret etme olarak yorumlanabilir. Yamada'nın aktarımları, bu haliyle salt Batılı bakış açısı içerdiğini düşündürmektedir.

¹⁴ Yamada, *Toruko Gakan*, s.25

¹⁵ İncalcık, 1453 yılındaki İstanbul nüfusu için şunu beyan eder: "Aslında sur içi, *Intramuros* İstanbul asla 250 binden çok nüfus kaldırmaz, fakat 1453'te 30-40 bine düşmüş nüfus." Emine Çaykara, *Tarihçilerin Kutbu, Halil İncalcık Kitabı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, s. 195.

¹⁶ Yamada, *Toruko Gakan*, s. 25

¹⁷ İncalcık, bu durum için şunları belirtir: "İslâm fihına göre üç kez teslim davetine yanıt vermeyen, silâhla karşı koyan şehir halkı esir ve malları gazilere ganimettir. Bu bir ortaçağ kuralı. Hıristiyan dünyasında da böyle idi." Çaykara, *a.g.e.*, s. 195.

Yamada'nın İstanbul'un fethi üzerine anlatısı devam eder:

Bizanslılar kalenin sağlam olduğuna ve kale güçlü bir şekilde savunulursa aşılamayacağına inanıyorlardı. Şehirdeki üst sınıf ve askerler kendilerini eğlenceye vermişler ve ihtişam içinde kendilerinden geçmişlerdi. Ne var ki bir gece ilkel ve barbar Türkler onlara saldırdı. Karşı koyamadılar ve bin yıllık tarihi olan ünlü şehir tamamıyla II. Mehmet'in eline geçti.¹⁸

Yamada bu satırlarda Türkleri ilkel ve barbar olarak nitelemiştir. Bin yıllık Bizans şehrine duyduğu sempati de açıkça görülmektedir. Öte yandan ne *Toruko Gakan*'da ne de *Taiyō*'daki makalesinde Fatih Sultan Mehmet'in şehre girdikten sonra tüm halkın yaşamını garanti altına aldığı buyruğundan bahseder. Bu haliyle Yamada'nın İstanbul'un fethi konusuna tek taraftan, yanlı baktığı ortadadır. Oysa ki Horikawa, Yamada'nın 1911 yılında belirttiği bu aktarımından doksan iki yıl sonra 2003'te Fatih Sultan Mehmet'in Bizans vatandaşlarının hayat, mal ve mülklerinin garanti altına alınacağını, kendilerine inanç özgürlüğü tanınacağı buyruğunu bahsetmiştir.¹⁹ Böylece bu iki Japon'un İstanbul'un fethi konusundaki aktarımlarının farklılık gösterdiği açıktır.

SONUÇ

Yamada Torajirō'nun on dokuzuncu yüzyıl sonlarından, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine değin geçen yaklaşık yirmi yıllık süre içinde İstanbul'da ticari, siyasi ve kültürel faaliyetlerde bulunması, Türkçenin yanı sıra bildiği farklı yabancı diller aracılığıyla çevresiyle iletişim kurması, onun Japonya'ya aktardığı bilgilerin tutarlılık gösterdiği inancını oluşturur. Dönemin sosyokültürel yapısı göz önüne alındığında, Yamada'nın tanıklık ettiği olayları olduğu haliyle aktardığı görülmektedir. Ancak konu, İstanbul'un fethi olunca, Yamada'nın genel aktarımlarındaki nesnellik yerini duygusal bir yaklaşıma bırakmakta, süreç hakkındaki bilgiyi ise büyük olasılıkla İstanbul'da yaşayan Rumlar'dan edindiğini düşündürmektedir. Yamada'nın yazılarından doksan iki yıl sonra yine bir Japon'un yazdıklarında, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinden hemen sonra buyurduğu hoşgörüyü dayanan fermanına yer vermesi aynı konunun aynı ülkeden de olsa, farklı bakış açılarıyla ele alınabileceğini göstermektedir. Bu da tam olarak İnalçık'ın bir milleti genelleştirmek hatadır fikrine²⁰ güzel bir örnek oluşturur, diğer bir deyişle bu yazıdaki örneklerde Japon toplumunun Türkiye ve Türk algısında farklılık olduğu görülmektedir.

¹⁸ Yamada, *Toruko Gakan*, s. 25.

¹⁹ Horigawa Tooru vd., (Eds, *Ibunka wo Shiru Kokoro: Kokusaika to Tabunka Rikai no Shiza*, Sekai Shisousha, 2003, ss. 216-217.

²⁰ Çaykara, *a.g.e.*, s.139.

KAYNAKÇA

- Çaykara, E. *Tarihçilerin Kutbu, Halil İnalcık Kitabı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Çırakman, A., From the “Terror of the World” to the “Sick Man of Europe”, European Images of Otoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth, New York: Peter Lang Publishing Inc., 2002, s. 49.
- Ellison, G. Z. , *Zeynep Hanım, Özgürlük Peşinde Bir Osmanlı Kadını*, Çev.: Nuray Fincanoğlu, İstanbul: Buke Yayınları, 2001, s. 136.
- Erdemir, A. V., *The Japanese View of Turkey during the Meiji Era: A Study Focused on Torajirō Yamada* (yayımlanmamış doktora tezi), Kyoto University, 2007.
- Esenbel, S., “A Fin de Siècle Japanese Romantic in Istanbul: The Life of Yamada Torajirō, and His Toruko Gakan”, *Bulletin of the School of Oriental and American Studies, University of London, Volume LIX, Part 2*, 1996, ss. 237-252.
- Horigawa T., vd., (Eds.), *İbunka wo Shiru Kokoro: Kokusaika to Tabunka Rikai no Shiza*, Sekai Shisousha, 2003, ss. 216-217.
- Nagaba, H., “The Life of YAMADA TORAJIRŌ - from the viewpoint of Japanese-Turkish Relations”, *The Journal of Sophia Asian Studies* No. 14, 1996.
- Yamada, T., *Toruko Gakan*, Hakubunkan,1911.
- Yamada, T., “Toruko fujin, Osumanri haremu,” *Taiyō*, 1:12, 05.12.1895.